

Böndagarna under 1500- och 1600-talet i Sverige

Utöver söndagens bigudstjänster stadgar KO 1571, att i städerna skall hållas predikan "om söknedagarna två resor hwarie weko" över texter ur Gamla eller Nya testamentet och stundom över någon av de bortlagda helgdagarnas evangelier¹. Någon närmare anvisning om vilka veckodagar dessa gudstjänster skulle äga rum lämnas inte, inte heller om deras liturgiska utformning. KO nämner heller inte, huruvida dessa gudstjänster skulle hållas på landsbygden.

I det kungliga plakatet den 4 oktober 1607 stadgas om predikningar under veckan, och dessa beröras även i KOF 1608. Veckogudstjänsterna kallas i detta förslag för bönedagar, och det utsäges direkt, att veckobönedagarna i städerna skall hållas på onsdagar och fredagar, vilket säkerligen också var KO:s mening. Till detta fogas bestämmelsen, att sådana veckobönedagar skall hållas även på landsbygden: "På bygdenne, hälst ther flere kyrkior äre än en, må predikanten en dagh i wekan hålla bönedagh, wid huar kyrkio och tå fliteligen Catechismum och Hustafan förkunna"². Passionshistorien, som enligt KO skulle utläggas i städerna under dymmelveckan, skall förklaras "på bygdenne om bönedagarne om dymbelwekan"³.

Veckobönedagarnas gudstjänster har haft en enkel liturgisk form. Av t. ex. Rudbeckius' stiftsstadga⁴ och hertig

Carls mandat om veckobönedagar⁵ framgår, att förutom predikan, bön och psalmsång litanian förekommit. Man kan här göra en intressant jämförelse med förhållandena i den danska kyrkan, där man vid denna tid hade en liknande anordning för bönedagarnas liturgi, vilket framgår av Jespersøns Graduale⁶.

Beträffande *litanians* användning kan erinras om att redan Articuli ordinantiae hade förskrivit, att litanian utom vid söndagsmässan skall brukas vid onsdagsgudstjänsterna "så mycket som möjligt är". KO 1571 föreskriver litanian "på the dagar man nempner bönedaghar", och motsvarande bestämmelse upprepas i KOF 1608. KLF och Laurelii KOF 1650 stadgar, att litanian skall sjungas varje bönedag. Emporagrii KLF 1663 nämner litanian vid apostladagar, "bönestunder", predikodagar i veckan, gångedagar, allmänna bönedagar, prästvigningar och kröningsgudstjänst.

I centrum för veckobönedagarnas gudstjänster stod emellertid predikan, of-

¹ KO 1571, p.xliv.

² KOF 1608, s. 30 (cit. e. Piltz' utgåva).

³ ibm.

⁴ Skrifter, utg. av Kyrkohist. fören., ser. II: 1-2.

⁵ Kjollerström, Böndagarna under reformationstidevarvet (STK 1938), s. 24 f.

⁶ Widding, Dansk Messe-, Tide-, og Salmesang 1528-1573, I, s. 214.

ta i form av *katekesutläggning*⁷. Den kateketiska linjen kan föras tillbaka till Olaus Petri, som föreskrev katekespredikan i anslutning till gångedagarna⁸, till Articuli ordinantiae, som stadgade katekisation under alla fyra kvatembertiderna⁹ och till KO 1571, som därvid nöjde sig med advent och fastan¹⁰. Denna speciella anknytning till kvatembertiderna syns under 1600-talet bli upplöst, i det att intet därom nämnes i något av kyrkolagsförslagen¹¹. I stället har katekespredikan nu utsträckts till att omfatta hela kyrkoåret. Över huvud inordnas bigudstjänsterna under 1600-talet under tidens kateketiska intresse och ställs i folkfostrans och den religiösa undervisningens tjänst. Slutpunkten i denna utveckling markeras av KL 1686, som stadgar veckopredikan i städerna onsdagar och fredagar, på landsbygden fredagar (eller i annexförsamlingar onsdagar) och därutöver katekesförklaring i ottesången i städerna och före högmässan på landsbygden. Litanian skall förekomma åtminstone en gång i veckan¹². I de större städerna skall dessutom daglig morgon- och aftonbön hållas.

Under 1700-talet försvann veckogudstjänsterna i mindre städer och på landsbygden utom under fastan, då de utformades som *passionspredikningar*. Under övriga tider av kyrkoåret ersattes veckopredikningarna stundom av katekesförhör, vilka kom ur bruk mer och mer, allt eftersom konfirmationen vann terräng¹³.

Utvecklingen i Danmark var likartad, men här firades veckobönedagarna, särskilt fredagen, även på landsbygden ganska länge som nattvardsdagar, t.o.m. in på 1700-talet¹⁴.

Redan under 1600-talet hade veckogudstjänsterna under fastan haft passionskaraktär, detta efter äldre förebilder. Sålunda föreskrev KLF 1619 passionspredikningar från söndagen Esto mihi och till påsk¹⁵. Laurelii KLF 1650 begränsade tiden till Midfastosöndagen-påsk i städerna på veckobönedagar och i söndagsaftonsången, medan man på landet endast skulle hålla passionspredikningar på veckobönedagarna. Dessutom skulle förhör äga rum på landsbygden under hela fastan och i städerna dymmelveckan som förberedelse till påskkommunionen¹⁶. Emporagrii KLF 1663 slutligen överensstämmer med anvisningarna i KL 1686: passionshistorien skall genomgå under hela fastan fram till Palmsöndagen och sedan upprepas under Stilla veckan. I städerna hållas passionspredikningarna i veckogudstjänsterna och i aftonsången, på landet endast i de förstnämnda¹⁷.

I det föregående har *termen bönedag* mött oss i olika sammanhang och med en något skiftande betydelse. Det kunde måhända vara av värde att söka ge en översikt av uttryckets innebörd.

⁷ Lindholm, Catechismi förfremielse, s. 52 ff., 101 f.

⁸ OPSS 3, s. 216; Andrén, Nattvardsberedelsen, s. 80.

⁹ Ahnfelt, LUA 1894/95, s. 15; dens., Tidskr. f. theol. 1892, s. 368.

¹⁰ KO, p. VII.

¹¹ Lindberg, Kyrkans heliga år, s. 455

¹² KL, kap. 2, 3.

¹³ Lindberg, a. a., s. 457 f.

¹⁴ Widding, a. a., I, s. 214.

¹⁵ KOO före 1686, I, s. 201.

¹⁶ Björkman, Stilla veckan, s. 336 f.

¹⁷ KL kap. 2, § 8.

I KO 1571 betecknas med bönedagar *dagarna närmast efter söndagen Rogate*: "Bönedagarna them man plägar kalla Gångdagar/hållas på then tid som waant är/nemliga/Söndagen som kallas (Vocem iocunditatis) sampt medh Måndaghen och Tidzdaghen näst fölliande. På samma dagar skal man hålla allmanneliga böner/såsom här tilförenne antecknat är/ och sedhan gå til sitt arbete igen"¹⁸.

I samma betydelse möter termen bönedag redan i *Articuli ordinantiae*, som i sin tredje artikel föreskriver litanian för bönedagarna eller gångedagarna, liksom i Gustav Vasas skrivelse till Laurentius Petri den 17 maj 1552¹⁹. Ännu ett exempel från ungefär samma tid finner vi i helgdagsstadgan från 1548: "Bönedagarne:gångedagarne, hålles söndagen Vocem iocunditatis sampt medh måndagen och tisdagen"²⁰.

Bönedag kan emellertid vidare beteckna de s.k. *storbönedagarna*, som allt sedan medeltiden kunde påbjudas för särskilda ändamål.

Under reformationstiden lät Gustav Vasa år 1544 förordna om inte mindre än åtta sådana och bestämde, att därefter årligen skulle firas fyra bönedagar²¹. Storbönedagarna blev emellertid inte i denna form fast institution under 1500-talet. I ett kungligt brev från 1557 föreskrives, att extra bönedagar från den 20 januari 1558 och fram till påsk skulle firas på vissa söndagar, och Laurentius Petri ger anvisningar för deras utgestaltning med böner och litanian. Denna form av "söndagsböndagar" tillämpades sedan fram till 1612, med undantag av 1565, då extra bönedagar firades måndagen och tisdagen efter första söndagen i

advent med anledning av kriget mot Danmark.

Det är först under 1600-talet, som storbönedagarnas firande närmare regleras. Gustav II Adolf påbjuder en bönedag till den 31 november 1612, vilken i ett uttalande av klerus vid Nyköpings riksdag betecknas som "en namnkunnig och förnemlig Bönedagh". Den skulle högtidlighållas med ottesång, högmässa och aftonsång i städerna och med ottesång och högmässa på landet. Som texter fastställdes Joel 2, Dan. 9 och Jona 3. Predikan finge icke förlängas, så att man eftersatte "litanior, sköna bönepsalmer och merkelige böner, som til at affbidia bemärkelige landsplågor tienliga ähre och för huilkas skull samma serskilta bönedagh är aff höga Öfferhetenne nådeligen befalt"²².

Meningen torde ha varit, att denna bönedag skulle bli en fast anordning. Så blev dock icke fallet, utan böndagarnas antal i det följande var högst varierande. 1612 firades sålunda tre, 1614 ingen, 1615 två²³. I allmänhet var böndagarnas antal fram till 1650 två per år, 1652–76

¹⁸ KO 1571, p. xlvii.

¹⁹ Kjellerström, a. a., s. 24 ff. Lindberg (a. a., s. 482) tolkar skrivelsen såsom syftande på veckobönedagarna.

²⁰ Kjellerström, Svenska förarbeten till KO av år 1571, s. 15 f., 38; Färnström, Om källorna till 1571 års KO, s. 166.

²¹ Kjellerström, Böndagarna, s. 24 f.

²² Stiernman, Alla Riksdagars och Mötenes Besluth, I, s. 665; Kjellerström, Böndagarna, s. 24 ff. En avskrift av beslutet finns i Växjö domk. arkiv (I:IV:1, s. 178).

²³ Kjellerström, Böndagarna, s. 24 f.

vanligen tre. 1676 ökades deras antal till fyra ²⁴.

I allmänhet var storbönedagarna förlagda till fredagar fram till 1772. Då flyttades de till lördagar. 1804 förlades andra och tredje böndagarna till söndagar, vilket från 1807 blev regel för samtliga ²⁵.

Under 1600-talet påbjöds stundom extra storbönedagar. Så skedde t. ex. den 27 mars 1677 för Kristianstads och Karlshamns återerövrande och den 23 januari 1678 för segern på Rügen.

Termen bönedag kan slutligen även beteckna de gamla *stationsdagarna*, onsdagar och fredagar, de s.k. veckobönedagarna.

I vad mån har veckobönedagarna firats under reformationstiden?

Frågan är inte så alldeles enkel att besvara. Kjällerström anser, att man omkring 1500-talets mitt hade upphört att fira dem på landsbygden och att uttrycket bönedag från och med denna tid syftar antingen på gångedagar eller storbönedagar ²⁶. KO 1571 nämner heller intet om veckobönedagar annat än i städerna ²⁷.

Däremot möter vi något längre fram i tiden uttalanden, som tyder på att de gamla stationsdagarna dock inte helt hade försvunnit ur medvetandet. Under Johan III:s tid och möjligen på Laurentius Petris bedrivande fördes fredagen ånyo fram som allmän veckobönedag ²⁸. I ett särskilt mandat om veckobönedagar föreskriver hertig Carl 1607, att onsdagar och fredagar skall vara veckobönedagar i städerna och på landsbygden fredagar. Men hertigen hade i själva verket långt tidigare varit inne på samma linje. I en

skrivelse den 6 juni 1573 hade han sålunda påbjudit, att inom hans hertigdöme skall i städerna hållas två bönedagar i veckan och på landsbygden "en prediko- eller bönedagh". I anslutning till predikan skall både söndagar och vardagar litanian sjungas ²⁹. Följande år kompletterades denna skrivelse med närmare anvisningar i det intressanta aktstycket "Ordning och Sätt hwarefter Wij Carl... will at våre befalningsmän och fougter ... hålla och skicka skola", daterat den 28 januari 1574 i Örebro. Här stadgas, att en kaplan skall hållas vid varje slott och kungsgård, "som alla söndagar och festdagar om åhret för folcket Guds ord förkunna skall, så som wij härefter icke heller wele at något arbets folck hwarken i Ladugårdarne eller annorstädes skal om fredagarna til arbetes gång, för en the predikan och litanierne hört" ³⁰.

Hertigens synpunkter och strävanden stämmer ganska väl överens med vad Jo-

²⁴ Lindberg, a. a., s. 485. Växjö domk. arkiv I:IV:1, s. 178 ff.

²⁵ Lindberg, a. a., s. 486.

²⁶ Kjällerström, Böndagarna, s. 24 f.

²⁷ KO 1571, p. vii; jfr. den danska Kirkeordinansen, kap. III. Däremot talar Petrus Palladius i sin Visitatsbog om veckobönedagar även på landet (Jacobsen, P. Palladius Visitatsbog, s. 127).

²⁸ Linderholm, KA 1911, s. 16.

²⁹ André, Nattvarvsberedelsen, s. 296; Hertig Carls registratur 6/6 1573, f. 109 v. En avskrift finns i Växjö domk. arkiv (I:IV:1, s. 168), vilket tyder på att bestämmelserna haft giltighet utanför Södermanland.

³⁰ Växjö stiftsbibl., hskr. 22, s. 446 ff.

han III och Laurentius Petri gjort sig till talesmän för vid upprepade tillfällen från 1567. Förmodligen har också efter hand veckobönedagarna allt allännare kommit att iakttagas även på landsbygden. Ett nedslag av en sådan vidgad praxis synes föreskrifterna i KOF 1608 utgöra.

Till ovanstående översikt skall här endast fogas två korta reflexioner angående veckobönedagarnas karaktär.

Den ena gäller prägelⁿ av *bot*.

Under 1500-talet synas veckobönedagarna i allmänhet ha varit av typen extra bönedagar, åtminstone på landsbygden. Men då sådana i regel utlystes endast i nödlägen, kom naturligt nog något av botkaraktären att överflyttas även på de mera regelmässigt firade veckobönedagarna. Däröfver vittnar litanians förekomst. Man kunde här även erinra om hertig Carls motivering för veckobönedagarna 1573, då han talar om att "krig, hunger, dyrtijdh, mångahanda siukdommar och andra flera sådana straff och plågor" påkalla den kristna församlingens bön³¹. Eller man kunde peka på ett uttalande av prästerskapet år 1609, där det heter, att "bönedagar skola hållas hela åhret öfwer, då synnerlig nödh oss

ther til plichtar"³². Slutligen bör man bära i minnet, att fredagen ju alltsedan medeltida tradition hade en särställning som Kristi pinas dag och att det även av detta skäl låg nära till hands att veckobönedagarna fick något av botkaraktär.

Det andra draget hos veckobönedagarna är det *kateketiskt-didaktiska*.

En analys av begreppet bönedag, som företagits på Växjö domkapitels arkivmaterial från 1600-talet, visar, att man under århundradets förra del mer allmänt kan tala om "gudstjänst på en onsdag" eller fredag. Den gängse termen är dock bönedag, alternativt "kyrkobönedag" eller "gemen bönedag", detta till skillnad från storbönedagar eller "solenne bönedaghar". Efter mitten av århundradet möter man mera allmänt uttrycket predikan i samband med dessa veckogudstjänster (onsdags- eller fredagspredikan). Termen veckopredikan, som möter i KLF 1663³³, kan i dessa akter beläggas först vid århundradets slut

Pehr Edwall

³¹ Växjö domk. arkiv I:IV:1, s. 168.

³² Acta synodica seu comitialia, II, s. 40.

³³ jfr. Lindberg, a. a., s. 458, n. 1.